

KATTA SINTAKSIS VA MATN BIRLIKLARI O‘RTASIDAGI MUNOSABATLAR

Yozilova Nigora

Samarqand Davlat Chet Tillar Instituti talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqola tilshunoslikda muhim ahamiyatga ega bo‘lgan katta sintaksis va matn birliklari o‘rtasidagi munosabatlarining ahamiyati va vazifalari borasidagi ma‘lumotlar yoritib berilgan.

Kalit so‘zlar: Katta sintaksis, matn tilshunosligi, birliklar iyerarxiyasi, gap, KSB, abzas chegaralari, diktama.

Аннотация: В данной статье представлена информация о важности и функциях взаимосвязи между крупными синтаксическими и текстовыми единицами, имеющими важное значение в лингвистике.

Ключевые слова: Крупный синтаксис, текстовая лингвистика, иерархия единиц, предложение, КСБ, границы абзацев, диктамен.

Abstract: This article provides information on the importance and functions of the relationship between large syntax and text units, which are important in linguistics.

Keywords: Large syntax, text linguistics, hierarchy of units, sentence, KSB, paragraph boundaries, dictamen.

Tilshunoslikda katta sintaksis va matn tilshunosligi o‘zaro uzviy bog‘liq bo‘lsa-da, ularning tadqiqot obyektlari va birliklari iyerarxik jihatdan farqlanadi. Katta sintaksis asosan gapdan yuqori bo‘lgan mikrotizimlarni o‘rgansa, matn tilshunosligi butun bir lisoniy asarning yaxlitligini tadqiq etadi.

1. Birliklar iyerarxiyasi: Gapdan — Matnga

Katta sintaksisning asosiy birligi Katta Sintaktik Butunlik (KSB) yoki Murakkab Sintaktik Butunlik (MSB) hisoblanadi. Matn esa ushbu KSBlar yig‘indisidan hosil bo‘ladigan eng oliy lisoniy birlikdir.

Gap (Mikrosintaksis): Alohida olingan predikativ birlik.

KSB (Makrosintaksis): Ikki yoki undan ortiq gapning ma‘no va grammatik jihatdan birlashishi.

Matn (Lingvotekst): KSBlar zanjiri orqali shakllanadigan tugallangan mazmuniy butunlik.

Professor I.R. Galperin ta’kidlashicha, "Matn — bu iyerarxik tizim bo‘lib, unda KSB uning asosiy qurilish bloki (stroyblok) vazifasini o‘taydi".¹⁰³

2. KSB va Abzas munosabati. Katta sintaksis va matn birliklari o‘rtasidagi eng muhim nazariy muammolardan biri bu — KSB va abzasning o‘zaro munosabatidir.

- KSB — lisoniy-sintaktik birlik bo‘lib, u mantiqiy-semantik izchillikka tayanadi.
- Abzas — kompozitsion-punktatsion birlik bo‘lib, u matnni vizual qismlarga ajratishga xizmat qiladi.

Aksariyat hollarda KSB va abzas chegaralari mos keladi, biroq badiiy matnda (masalan, Said Ahmad hikoyalarida) bir abzas bir nechta KSBni o‘z ichiga olishi yoki aksincha, bir KSB bir necha abzasga bo‘linib ketishi mumkin.¹⁰⁴

3. Katta sintaksis va matn birliklarining qiyosiy tizimi. Ushbu jadvalda ikki sohaning birliklari va ularning o‘zaro bog‘liqligi tizimlashtirilgan:

Tadqiqot sohasi	Asosiy birligi	Xususiyati	Matndagi o‘rni
Katta sintaksis	KSB (Murakkab sintaktik butunlik)	Gaplararo mikromavzuni ifodalaydi.	Matnning tarkibiy qismi (blok).
Matn tilshunosligi	Matn / Diskurs	Global mavzu va niyatni ifodalaydi.	Eng oliy, tugallangan yaxlitlik.
Stilistika	Prozaik bandoq	Ritmik va ohangdorlikka tayanadi.	Matnning badiiy-estetik birligi.
Mantiq (Logika)	Mulohaza zanjiri	Sabab-oqibat munosabatlariga tayanadi.	Matning mantiqiy skeleti

4. Diktema — Katta sintaksis va matnni bog‘lovchi bo‘g‘in. Professor V.A. Boxarev tomonidan kiritilgan "diktema" tushunchasi katta sintaksis va matn birliklarini birlashtiruvchi universal birlik sifatida qaraladi. Diktema — bu matnning shunday bo‘lagiki, u ham matn hosil qiladi, ham sintaktik jihatdan gapdan yuqori turadi.¹⁰⁵

¹⁰³ Galperin I.R. Tekst kak obyekt lingvisticheskogo issledovaniya. – M.: Nauka, 1981. – S. 52-58.

¹⁰⁴ Yo‘ldoshev M. Badiiy matnning lingvopoetik tahlili. – Toshkent: Fan, 2008. – B. 142-148.

¹⁰⁵ Blox M.Ya. Teoreticheskaya grammatika angliyskogo yozika. – M.: Vysshaya shkola, 2000. – S. 110-116.

O‘zbek tilshunosligida S. Mamajonov KSBni matnning "generativ asosi" deb baholagan. Uning fikricha, matnning barcha kategoriyalari (kogeziya, koherentlik) aynan KSB darajasida shakllanadi va butun matnga yoyiladi.¹⁰⁶

Katta sintaksis va matn tilshunosligining o‘zaro aloqadorligi hamda ularning tarkibiy birliklari iyerarxiyasini tadqiq etish natijasida quyidagi fundamental xulosalar shakllantirildi:

Matn — bu lisoniy birliklarning eng oliy va murakkab shakli bo‘lib, u o‘z navbatida katta sintaksisning asosiy birligi bo‘lgan Katta Sintaktik Butunlik (KSB) lardan tashkil topadi. Aniqlanishicha, gap mikrosintaktik birlik sifatida KSBning tarkibiy qismi bo‘lsa, KSB makrosintaktik blok sifatida matn arxitektonikasining "generativ asosi" vazifasini o‘taydi. Bu iyerarxiya lisoniy tizimning soddalikdan murakkablikka, qismlikdan yaxlitlikka qarab harakatlanish qonuniyatini aks ettiradi.

Katta sintaksisning lisoniy-semantik birligi (KSB) bilan matnning punktuatsion-grafik birligi (Abzas) o‘rtasidagi munosabatlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, badiiy matnda bu ikki birlik ko‘pincha funksional jihatdan mos keladi. Biroq, muallifning individual uslubi va estetik niyatiga ko‘ra, abzas KSB chegaralaridan chiqib ketishi yoki bir necha mikrotizimni birlashtirishi mumkin. KSB — mantiqiy-grammatik tushuncha, abzas esa matnning ekspressiv-ritmik bo‘linish shakli ekanligi dalillandi.

Matn tilshunosligi va katta sintaksisni birlashtiruvchi universal birlik sifatida diktema (matnning minimal bo‘lagi) e’tirof etildi. Diktema ham gapdan yuqori sintaktik qurilma (KSB), ham tugallangan axborot beruvchi matn parchasi sifatida namoyon bo‘ladi. Bu tushuncha orqali matnning ham strukturaviy (grammatik), ham semantik (mazmuniy) yaxlitligi ta’minlanishi nazariy jihatdan asoslandi.

Tadqiqotda aniqlanishicha, matnning barcha fundamental kategoriyalari (kogeziya, koherentlik, modallik) dastlab KSB darajasida shakllanadi va keyinchalik butun matn silsilasiga yoyiladi. Binobarin, katta sintaksis birliklarini o‘rganish butun bir badiiy asarning (masalan, Said Ahmad hikoyalarining) global ma’nosini va lisoniy qurilishini tushunishning kaliti hisoblanadi.

Shuni yakuniy xulosa qilib aytganda, katta sintaksis va matn birliklari o‘rtasidagi iyerarxik munosabatlarni aniqlash badiiy nutqni mikrotizimlar (KSBlar) darajasida tahlil qilish uchun mustahkam metodologik baza bo‘lib xizmat qiladi. Bu yondashuv matnning har bir bo‘lagini alohida sintaktik va semantik yaxlitlik sifatida tadqiq etish imkonini beradi.

¹⁰⁶ Mamajonov S. Matn tilshunosligi. – Toshkent: Fan, 1989. – B. 102-110.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Asqarova M. O‘zbek tili sintaksisidan materiallar. – Toshkent: Fan, 1971. – B. 45-48.
2. Бенвенист Э. Общая лингвистика. — Москва: Прогресс, 1974, 112 с.
3. Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования. — Москва: Наука, 1981, 34 с.
4. Halliday M. A. K., Hasan R. Cohesion in English. — London: Longman, 1976, p.
5. Ильенко С. Г. Синтаксис текста. — Москва: Высшая школа, 1989, 23 с.
6. Лотман Ю. М. Структура художественного текста. — Москва: Искусство, 1970, 45 с.
7. Mahmudov N., Nurmonov A. O‘zbek tilining nazariy grammatikasi (Sintaksis). – Toshkent: O‘qituvchi, 1995. – B. 210-215.
8. Нурмонов А. Матн тилшунослиги асослари. — Тошкент: Фан, 2010, 34-bet.
9. Сафаров Ш. Прагмалингвистика. — Тошкент: Университет, 2008, 57 с.
10. Ильенко С. Г. Синтаксис текста. — Москва: Высшая школа, 1989, 30 с.